

44. Sikorski M. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie 1672 / M. Sikorski. – Zabrze, 2007. – 277 s.
45. Stolicki J. Sprawa Kamieniecka – upadek twierdzy w opinii szlacheckiej / J. Stolicki // Studia Historyczne. – Kraków, 1993. – R. XXXVI. – S. 23-37.
46. Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672-1676 / M. Wagner. – Zabrze, 2009. – T. 1. – 407 s.
47. Wierzbowski L.A. O zгодę w Rzeczypospolitej. Zjazd warszawski i sejm pacyfikacyjny 1673 roku / L.A. Wierzbowski. – Lublin, 2005. – 328 s.
48. Zieliński K.H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie / K.H. Zieliński // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1930. – T. II. – Z. S. – S. 9-60.

This paper appears complex critical issues related to Buchatsky conclusion of the contract and its implications for plans Doroshenko.

Key words: Ottoman Empire, Poland, Ukraine Cossack, Mehmed IV, M. Doroshenko, talks Bucac contract.

Отримано: 24.04.2013

УДК 94(477.43)«1895-1914»

В. Б. Стецюк

КИЇВСЬКЕ ОФІЦЕРСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ ТОВАРИСТВО: УТВОРЕННЯ І ОСНОВНІ ВІХИ ДІЯЛЬНОСТІ (1895-1914 рр.)

Досліджуються передумови утворення і основні етапи історії Київського офіцерського економічного товариства – специфічної споживчої кооперативної організації офіцерів київського гарнізону, що існувала у 1895-1914 рр.

Ключові слова: офіцерське економічне товариство, Київ, гарнізон.

Проблема функціонування економічних товариств офіцерів російської армії наприкінці XIX – на початку XX ст. досі залишається не розкритою в історіографії. Практично єдиною працею, в якій частково розглядається діяльність цих специфічних офіцерських організацій, є монографія В. Теліцина і Є. Козлової [26], однак у загальному контексті розвитку кооперативного руху, без врахування специфіки праці в армійських умовах. Водночас відсутні дослідження, де б аналізувались причини утворення, структура, склад, особливості організації виробництва і торгівлі оточених офіцерських товариств, зокрема на території України.

Потрібно зазначити, що, всупереч стереотипам радянських часів, офіцери царської армії, особливо в останній період її існування, зовсім не були багатіями і проблема економії гостро стояла перед ними. Однією з головних причин цього явища були станові пережитки – поганим тоном вважалося, якщо дружина офіцера працює, слід було обов'язково тримати прислугу, існували чіткі рекомендації щодо проведення дозвілля (наприклад, у Москві й Петербурзі до переліку рекомендованих місць відпочинку належали лише найвідоміші, найдорожчі ресторани). До цього додавались необхідність шити кілька видів форми, купувати погони

(котрі вишивалися золотою чи срібною ниткою), полковий офіцерський знак, горжет, що також додатковим тягарем лягало на бюджети військовиків.

Мали місце й досить курйозні випадки. Відомий військовий і дипломатичний діяч О.О. Ігнат'єв у своїх спогадах яскраво описав як при прийомі до елітного Кавалергардського полку (у гвардійських частинах існувала практика розгляду кандидатур випускників військових навчальних закладів, направлених до частини, офіцерським товариством полку чи бригади) перед ним поставили вимогу винаймати квартиру в певному районі міста. Спроби пояснити, що практично поруч знаходиться будинок батьків, не дали жодного результату – молодому офіцеру вказали, що він не повинен виділятися серед товаришів по службі, в тому числі й внаслідок проживання у власному будинку [5, с.78].

Окрім фінансових затрат, передбачених вимогами служби (форма і аксесуари, предмети побуту тощо), помітне місце займали неофіційні витрати. Так, за спогадами Б. Геруа, він у різний час отримував у подарунок під час переведення на нове місце служби срібні годинник «ранньої миколаївської епохи» (від офіцерів корпусу Генерального штабу київського гарнізону), бювар (від колег по Київському військовому училищі), «масивну статуетку із затемненого срібла» (від офіцерського товариства лейб-гвардії Єгерського полку) [3, с.232]. Як свідчить військова періодика кінця XIX – початку XX ст., на подарунки колегам, що переводились на нове місце служби або відправлялись у відставку витрачалися значні суми (особливо це стосується командирів частин, осіб, що отримали генеральське звання тощо). Масштаби явища були настільки значними, що викоринити його не могли ні суворі накази командування, ані критика з боку преси.

Серед інших статей витрат помітне місце займали полкові свята, прийом гостей, привітання шефів частини з тієї чи іншої нагоди тощо. За підрахунками Є. Вапіліна, на рік припадало 218 днів, у які військові відзначали певне свято – від тезоіменитства (дня ангела) монархів до храмових свят і річниць переможних битв [1, с.69]. Загалом, як зазначав вже згаданий О. Ігнат'єв, «вступаючи в полк, ми всі прекрасно знали, що жалування ніколи не побачимо: воно цілком піде на букети імператриці і полковим дамам, на вінки колишнім кавалергардським офіцерам, на подарунки і жетони тим, хто покидає полк, на сурмачів понадстрокової служби, на побудову церкви, на ювілей полку і пов'язане з ним розкішне видання полкової історії і т.п. Жалування не вистачить навіть на оплату прощальних обідів, прийоми інших полків, де французьке шампанське буде не тільки випити, але й розійдеться кишнями буфетників і полкових поставщиків. На оплату рахунків по офіцерській артілі потрібно було щонайменше сто карбованців щомісяця, а в період табірного збору, коли пиятики були неодмінною частиною будь-якого огляду, і цих грошей могло не вистачити. Для всього ж іншого грошей із жалування вже не залишалось» [5, с.80].

Варто відзначити й іншу сторону проблеми – офіцерська зарплата була доволі низькою і на всі зазначені видатки вистачало платні лише осіб у чині капітана і вище; до присвоєння капітанського звання (зазвичай це відбувалось після 12-15 років служби) більшість офіцерів підходили з 2-3 тис. рублів боргу [22, с.442].

Відповіддю на ці проблеми були спроби заощадити кошти на повсякденних витратах. Ще у першій половині XIX ст. утворювались офіцерські казино – неформальні об'єднання для проведення дозвілля та спільного харчування. Згодом почали створювати полкові зібрання, де існували їдальні, бібліотеки, більйардні тощо. Однак ці структури не давали ефекту у подоланні труднощів, пов'язаних із придбанням продуктів для сім'ї, одягу, взуття тощо [26, с.214].

Першими розв'язувати дану проблему почали військовослужбовці Гвардійського корпусу, перед якими матеріальні труднощі стояли особливо гостро. У 1892 р. було засновано Офіцерське економічне товариство Гвардійського корпусу [26, с.215]. В 1895 р. виникло аналогічне товариство у Москві [26, с.217], яке за два роки поширило свою діяльність на всю територію Московського військового округу і почало створення філій у Смоленську, Воронежі, Твері та інших великих гарнізонних центрах. Згодом подібні товариства утворились практично в усіх округах (збереглись згадки про їх існування у Казанському [8, с.237], Кавказькому [8, с.237], Туркестанському [25, с.523-524], Варшавському [9, с.60] округах), іноді діяли і відносно невеликі гарнізонні економічні товариства – наприклад, нам відомо про офіцерське економічне товариство Хабаровської залоги [7, с.170]. Існує згадка про заходи з організації економічного товариства офіцерів прикордонної варті [12, с.58], однак важко сказати про їх результати.

На території України фінансові проблеми найгостріше відчувались у гарнізонах Києва і Одеси. Якщо у невеликих залагах на кшталт Хотина, Острога, Ніжина офіцерська платня була все ж більш-менш достатньою, то в двох найбільших містах Наддніпрянщини проіснувати на платню молодшого офіцера було майже неможливо. Водночас кількість офіцерів у цих містах була досить значною – якщо пересічний провінційний гарнізон включав 1-2 полки, в яких нараховувались 100-150 офіцерів, то, наприклад, у Києві розміщувались один з найбільш і один-два корпусних штаби, два штаби дивізій, 7-8 піхотних і козачий полки, 2 артилерійські бригади, 3 саперних і 2 понтонних батальйони, військове училище, кадетський корпус, окружна офіцерська гімнастично-фехтувальна школа, управління фортеці, а також численні склади, установи тощо [20, с.41-49]. Загальна чисельність офіцерського складу цих частин і установ становила близько півтори тисяч осіб. Акумулявання їхніх коштів для придбання необхідних у побуті товарів дозволило б зосередити значні ресурси, проводити масштабні купівельні операції, значно здешевити побут пересічного офіцера.

Не відомо точно, коли саме утворилось офіцерське економічне товариство в Одесі, однак влітку 1894 р. воно вже досить масштабно діяло – кількість членів сягнула 450 осіб, було відкрито

майстерню з пошиття предметів уніформи, магазин «бакалійних і тютюнових товарів», планувалось невдовзі створити також майстерні з виготовлення офіцерських речей і взуття [6, с.580].

Київське офіцерське економічне товариство було створене у жовтні 1895 р. Оскільки статутний капітал товариства був доволі скромним, то постало питання, з якого саме району Києва починати діяльність. Справа в тому, що війська київського гарнізону традиційно розміщувались у кількох районах міста. Найдавнішим місцем дислокації був Печерськ. Тут знаходилась Київська фортеця, котра, хоч і втратила військове значення, продовжувала залишатись місцем розміщення штабів і військових установ; біля фортеці знаходився споруджений гетьманом Мазепою Микільський військовий собор, що з 1831 р. був головним храмом київської залоги. Також на Печерську дислокувались кілька піхотних частин, підрозділи зв'язку, військової жандармерії тощо. Найбільше військове містечко знаходилося на тогочасній західній околиці міста, на Лук'янівці, де розміщувались більшість піхотних полків, а також низка штабних структур. Окремі підрозділи, переважно інженерні, розміщувались у так званій Саперній слобідці, розташованій у південній частині міста.

Для початку діяльності Київського офіцерського економічного товариства обрали Лук'янівку. Причинами такого рішення послужили віддаленість цього району від центру міста, де знаходились більшість магазинів, а також наявність саме у дислокованих на Лук'янівці частинах значної кількості молодих офіцерів, перед якими матеріальні труднощі поставали найбільш гостро [15, с.137].

Товариство відкрило бакалійний магазин, кілька профільних крамниць (військових речей, готового взуття) і майстерні з виготовлення взуття та предметів уніформи. Інтерес до цих закладів з боку офіцера квітської залоги, а також великі обороти товару підштовхнули керівництво товариства до відкриття ще трьох бакалійних магазинів у різних частинах Києва (Олександрівська вулиця, Троїцький ринок та Старе місто) і майстерні офіцерських речей. У вересні 1896 р. відбулось перенесення головного офісу товариства та центрального магазину зі складами і майстернями до розташованого на Михайлівській вулиці поблизу міської думи і шойно реконструйованого будинку Іваницького, який мав «всі пристосування для зручностей товариства, величезні кладовища і погребі, і освітлювався електрикою» [15, с.137].

Валовий дохід товариства за перший рік існування склав 34824 руб. 42 коп. [13, с.41], що було досить непогано для молодого бізнесу і дозволило виплатити пайщикам дивіденди в розмірі 9% від вкладу. Виручка за другий рік склала 45004 руб. 13 коп. [14, с.89], тобто за один рік оборот товариства зріс приблизно на 30%.

Водночас мали місце і певні недоліки в роботі. Так, більшість закрійників і їх підмайстрів мали невисоку кваліфікацію (як відзначали сучасники, найвідоміші київські кравці, що спеціалізувались на пошитті предметів обмундирування, не бажали покидати роботу у приватних майстернях, де отримували значно вищу

платню), що негативно позначалось на кількості замовлень. Стала очевидною необхідність найняти ще кілька співробітників (наприклад, у відділі офіцерських речей продавці мусили виконувати стільки письмової роботи, що на виконання прямих обов'язків часу нерідко вже не вистачало). Єдиного однокінного воза не вистачало для розвезення по крамницях і майстернях сировини і готової продукції. Крім того, виявився і стратегічний прорахунок – у погоні за «швидким рублем» і високими дивідендами керівники товариства почали ігнорувати потреби офіцерства. Показово, що згадані вище бакалійні магазини були відкриті у торгових районах міста, а один з офіцерів в той самий час скаржився, що «досі не відкрито бакалійних магазинів на Печерську (центр військових) і на Галицькому базарі» [15, с.137].

Тому 23 грудня 1897 р. на зборах товариства було оновлено керівний склад – членами правління обрали генерал-майора Тризну, капітана Іканова, капітана Мацюка, штаб-капітана Пещанського і поручника Ясінського. Кандидатами у члени правління стали надвірний радник Бориско, капітани Шпіллер і Федяїн, штабс-капітани Латті і Порохонський і поручник Радкевич. До наглядового комітету обрали генерал-майора Воїнова, полковника Соханського, підполковників Краковецького, Леонтієва і Злобіна, капітана Ключовського, штаб-капітан Котрохова, підсавуда Селезієва, сотника Акутіна, надвірного радника Коваленка, колезького радника Жданова і титулярного радника Абрамова [14, с.89].

Після цього відбулись певні зміни у бізнес-стратегії економічно-го товариства. В травні 1898 р. було відкрито магазин на Печерську і розширено «транспортний парк» – придбано ще одного воза [16, с.137]. Наприкінці того ж року товариство орендувало у відомого київського підприємства Зайцева перший поверх будинку на розі Хрещатика і Олександрівської вулиці, «надзвичайно зручний і зданий вмістити всі майстерні й головні магазини товариства, до того ж розташований у місці з'єднання всіх ліній електричного трамвая». Оскільки у цьому ж будинку розміщувались Хрещатицьке військове зібрання і готель для офіцерів, що були у відрядженні, то планувалось таким чином помітно збільшити число споживачів [16, с.587]. Щоправда, всі ці заходи потребували значних інвестицій, тож один з київських офіцерів у листі до часопису «Разведчик» висловлював жаль, що «правление мало заботится о самой главной цели общества – удешевлении всех предметов» [16, с.587].

У нашому розпорядженні є інформація щодо фінансових операцій товариства впродовж двох років поспіль, що дозволяє робити досить невтішні висновки щодо динаміки його роботи. Так, на початку 1898-1899 фінансового року організація мала 39980 руб. пайового капіталу, однак впродовж року він скоротився до 31260 руб. [23, с.197], а в наступному році зменшився до 23630 руб. [17, с.260]. Таким чином, лише впродовж двох років товариство щороку втрачало близько восьми тисяч рублів основного капіталу, тобто 22-24% своїх основних коштів. Також скоротились запасний капітал і добровільні внески членів товари-

ства. Зазначимо, що подібна ситуація не була винятковою, зі схожими проблемами стикались практично всі офіцерські економічні й кредитні товариства – несподівані переведення офіцерів і військових чиновників на нове місце служби не дозволяли планувати фінанси на достатньо тривалі терміни.

Зауважимо, що у 1899-1900 фінансовому році зі складу об'єднання вибуло 103 дійсних члени [23, с.197], що, при порівнянні з кількістю виведених коштів, дає суму середнього внеску близько 74 руб., у той час як мінімальна сума одного паю в офіцерських економічних товариствах становила 10 руб. Можемо припустити, що окремі більш заможні члени кооперативу викупували по кілька паїв, а з виходом із товариства кожного такого пайщика воно зазнавало відчутних втрат.

Зберігалась тенденція до утримання високих цін на товари, внаслідок чого за 1898-1899 рік валовий прибуток усіх відділів і магазинів помітно скоротився у порівнянні з попереднім роком: мундирної майстерні – на 4076 руб., взуттєвої майстерні – на 3672 руб., магазину офіцерських речей – на 4641 руб., винно-бакалійного відділу – на 4514 руб., а загалом – на 16903 руб. До цієї суми слід додати 1733 руб. пені, сплаченої за невчасну оплату товарів [23, с.197]. Це дає підстави стверджувати: товариство мало непросте фінансове становище, яке один із членів пояснював «непомірно широкою початковою постановкою справи, нестачею оборотних коштів і незначною допомогою пайщиків інтересам свого товариства не лише паями, але й придбанням товарів» [23, с.197]. Також вказувалось, що в той час, коли більшість окружних економічних товариств отримали субсидію від військового відомства, Київське товариство, подібно до столичних, змогло домовитись лише про позичку під достатньо високі відсотки [23, с.197].

Попри вказані труднощі, товариство змогло виплатити частину боргів поставникам товару (впродовж 1899-1900 року сплачено 3880 руб. 87 коп.), повернути кредити військових частин (6100 руб. у тому ж році) і вилучити з обігу заставні внески співробітників, використані, всупереч нормам законодавства, для поточних розрахунків. Нерухоме майно товариства збільшилось за рахунок придбання крамнички на артилерійському полігоні (раніше товариство придбало подібну крамницю на Сирці) [17, с.260].

З 1903 р. товариство розпочало видання власного друкованого органу – «Листка Киевского Офицерского экономического общества», в якому публікувались звіти про діяльність товариства, засідання керівних структур, інформація про роботу інших офіцерських економічних товариств, теоретичні матеріали тощо (у 1906-1907 рр. видання було перервано, а з 1914 р. остаточно припинилось).

Станом на 1913 р. товариство мало вісім бакалійних крамниць (Головна, Галицька, Лук'янівська, Печерська, Сирецька, Полігонна), винний погріб, магазин офіцерських речей, магазин тканин і майстерню з пошиття мундирів, майстерню з пошиття черевиків і чобіт, а також крамницю з продажу «сапожного товару» [3, с.6]. Річний обіг коштів склав 661381 руб. 33 коп. (зростання у порівнянні із

1912 р. становило 79125 руб. 64 коп.), валова виручка – 86175 руб. 26 коп., чистий прибуток – 19543 руб. 32 коп. (зростання порівняно з попереднім роком – 3034 руб. 59 коп.) [11, с.5]. Додатковим свідченням масштабів операцій служить той факт, що на 1914 р. збори уповноважених товариства запланували запросити на роботу помічника бухгалтера зі знанням іноземних мов [18, с.3].

Головними статтями витрат були витрати на зарплатню (41176 руб.) і оренду приміщень (14640 руб.) [10, с.5]. Щоб зменшити останню статтю витрат та стабілізувати роботу товариства, було заплановано орендувати у інженерного відомства (саме в його розпорядженні перебувала нерухома власність, не закріплена за іншими складовими оборонного відомства) так звану ділянку №7 і збудувати там чотириповерховий будинок за проектом військового інженера капітана Ланського [19, с.3]. Було створено комісію в складі полковника Степури-Сердюкова (викладач Київського кадетського корпусу) [21, с.85], надвірного радника Коншина (завідуючий господарством Київської військово-фельдшерської школи) [21, с.112-113], капітана Островерхова (ротний командир 132-го піхотного Бендерського полку) [21, с.56] і штабс-капітана Ржищева, однак її діяльність так і не була завершена [3, с.6].

На жаль, відомості щодо діяльності Київського офіцерського економічного товариства доволі уривчасті й не дають змоги глибоко проаналізувати його діяльність. Значною мірою це пояснюється обмеженістю джерел – наприклад, фонд товариства у державному архіві Київської області включає лише одну справу із зарплатною відомістю співробітників за 1905 рік. Не краща ситуація із періодичними виданнями – у вітчизняних бібліотеках нам вдалось віднайти лише чотири номери «Листка» товариства із майже сотні випущених. Тому доречно зауважити, що історія цього унікально-кооперативного осередку вимагає подальших досліджень.

Водночас можемо резюмувати, що, попри труднощі в роботі (постійну ротацію членів, змушених покидати товариство внаслідок переведення на нове місце служби; жорстку конкуренцію із київськими підприємцями тощо) Київське офіцерське економічне товариство впродовж майже двох десятиліть існування продемонструвало стабільний розвиток, засвідчило життєздатність та ефективність кооперативної системи торгівлі навіть у специфічних умовах армійського життя. Однак початок першої світової війни, відправка практично всіх військ київського гарнізону на фронт фактично припинили діяльність товариства. Воно де-юре продовжувало функціонувати, проте жодна активна діяльність не велась, а у 1917 р. і формальне існування припинилось.

Список використаних джерел:

1. Вапилин Е.Г. Все беды в России от праздников? / Е.Г. Вапилин // Военно-исторический журнал. – 2003. – № 2. – С. 68-70.
2. Геруа Б.В. Воспоминания из моей жизни / Б.В. Геруа. – Париж : Военно-историческое издательство «Танаис», 1970. – Т. 1. – 277 с.
3. Заседание наблюдательного Совета. Протокол №4 // Листок Киевского офицерского экономического общества. – 1913. – №7. – С.6.

4. Игнатъев А.А. Пятьдесят лет в строю / А.А. Игнатъев. – М. : Воениздат, 1986. – 754 с.
5. Из жизни офицерских Экономических Обществ // Листок Киевского офицерского экономического общества (далі – Листок...). – 1913. – №7. – С.6-7.
6. Заметки // Разведчик. – 1894. – №195. – С. 580.
7. Заметки // Разведчик. – 1895. – №227. – С. 170.
8. Заметки // Разведчик. – 1900. – №490. – С. 237.
9. Заметки // Разведчик. – 1903. – №639. – С. 60.
10. К годовому отчету Общества. Объяснительная записка Правления Киевского офицерского экономического общества за 1913 год (год 18-й) // Листок... – 1913. – №6. – С. 5.
11. Как проверить годовой отчет // Листок... – 1913. – №7. – С. 5-6.
12. Кон-въ М. Экономическое общество пограничной стражи / М. Кон-въ // Разведчик. – 1900. – №483. – С. 58
13. Корреспонденция «Разведчика». Киев // Разведчик. – 1897. – №326. – С. 41.
14. Корреспонденция «Разведчика». Киев // Разведчик. – 1898. – №380. – С. 89.
15. Корреспонденция «Разведчика». Киев // Разведчик. – 1898. – №382. – С. 137.
16. Корреспонденция «Разведчика». Киев // Разведчик. – 1898. – №402. – С. 587.
17. Корреспонденция «Разведчика». Киев // Разведчик. – 1901. – №543. – С. 260.
18. Объявление // Листок... – 1913. – №6. – С. 3.
19. Объявление // Листок... – 1913. – №7. – С. 3.
20. Памятная книжка Киевской губернии на 1895 год // Издание Киевского губернского статистического комитета. – К. : Губернская типография, 1895. – 170, 61, 34 с.
21. Памятная книжка Киевской губернии на 1912 год. С приложением адрес-календаря губернии // Издание Киевского губернского статистического комитета. – К. : Типо-Литография Губернского правления, 1911. – 288, 275, 66 с.
22. С.А. Содержание офицеров / С.А. // Разведчик. – 1898. – №396. – С. 442.
23. С.П. Киевское офицерское экономическое общество / С.П. // Разведчик. – 1900. – №489. – С. 197.
24. Счет прибылей и убытков 1913 года // Листок... – 1913. – №6. – С. 6.
25. Ташкентское военно-экономическое общество // Разведчик. – 1900. – №503. – С. 523-524.
26. Телицын В.А. Российская кооперация. Что это было : очерки / В.А. Телицын, В.Н. Козлова. – М. : Собрание, 2009. – 336 с.

We study the formation conditions and milestones of history of Kiev officers Economic Society – specific consumer cooperative officers Kiev garrison that existed in the years 1895-1914.

Key words: *Economic Society officer, Kyiv garrison.*

Отримано: 03.04.2013